

Karamushka, L.M., Parshak, O.I. The role of commercial organizations in the formation of staff's adequate attitudes to money. The authors analyze the results of empirical research related to the role of commercial organizations in the formation of staff's adequate attitudes to money and discuss the psychological problems faced by commercial organizations when pursuing their monetary policies. The article describes the underfunded activities of commercial organizations and the commercial organizations' policies on staff salaries, social packages, and social project financing as well as considers the organizational and psychological conditions for the formation of staff's adequate attitudes to money. The authors also discuss the importance of commercial organizations' monetary policies aimed at a clear definition of the policies' main provisions and effectiveness criteria, description of the organization and staff's active roles and special functions in these policies implementation, use of a flexible remuneration and incentive system and a social protection system, formation of staff's responsibility for the monetary policies implementation, development of staff organizational commitment, promotion of social project financing and the formation of staff's socially significant attitudes, etc.

Key words: commercial organizations, staff, attitude to money, organizational and psychological conditions for the formation of an adequate attitude to money

Відомості про авторів

Карамушка Людмила Миколаївна, академік НАПН України, доктор психологічних наук, професор, завідувачка лабораторії організаційної та соціальної психології Інституту психології ім. Г.С. Костюка НАПН України, м. Київ, Україна.

Karamushka, Liudmyla Mykolaivna, Professor, Laboratory of Organizational and Social Psychology, G.S. Kostyuk Institute of Psychology of the NAES of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

E-mail: lkarama01@gmail.com

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0622-3419>

Паршак Олександр Іванович, науковий кореспондент лабораторії організаційної та соціальної психології Інституту психології ім. Г.С. Костюка НАПН України, м. Київ, Україна.

Parshak, Oleksandre Ivanovych, researcher, Laboratory of Organizational and Social Psychology, G.S. Kostyuk Institute of Psychology of the NAES of Ukraine, Kyiv, Ukraine

E-mail: alexparshak@gmail.com

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-2835-9408>

УДК 17.032.1; 338.2 – 053.81

Лавренко О.В.

МОРАЛЬНІ ОСНОВИ ЕКОНОМІЧНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ ОСОБИСТОСТІ

Лавренко О.В. Моральні основи економічного самовизначення особистості. У статті розглядаються моральні основи економічного самовизначення, яке реалізується на особистісному рівні через морально-ціннісний вибір варіантів економічного саморозвитку. Економічне самовизначення особистості визначається як процес усвідомлення, осмислення і реалізації нею своєї позиції в просторі економічних відносин на основі уявлень про себе як активного суб'єкта економіки, ставлення до себе у цьому статусі. У результаті цього у особистості формується власна стратегія усвідомленої економічної поведінки, в процесі якої вона реалізує свої економічні інтереси, задовольняє свої потреби з орієнтацією на соціальні моральні настанови та цінності, вироблені в суспільстві. Розглянуто також співвідношення понять моралі та моральності як чинників економічного самовизначення особистості.

Ключові слова: особистість, економічне самовизначення особистості, мораль, моральність, індикатори моральності позиції.

Лавренко О.В. Нравственные основы экономического самоопределения личности. В статье рассматриваются нравственные основы экономического самоопределения, которое реализуется на личностном уровне через морально-ценностный выбор вариантов экономического саморазвития. Экономическое самоопределение личности определяется как процесс осознания, осмысления и реализации ею своей позиции в пространстве экономических отношений на основе представлений о себе как активном субъекте экономики, отношении к себе в этом статусе. В результате этого у личности формируется собственная стратегия осознанного экономического поведения, в процессе которой она реализует свои экономические интересы, удовлетворяет свои потребности с ориентацией на социальные нравственные установки и ценности, выработанные в обществе. Рассмотрено также соотношение понятий морали и нравственности как факторов экономического самоопределения личности.

Ключевые слова: личность, экономическое самоопределение личности, мораль, нравственность, индикаторы нравственной позиции.

Постановка проблеми. Соціально-економічні ринкові перетворення, що відбуваються в нашій країні, висувають ряд вимог до суб'єктів цих процесів, у тому числі ряд вимог морального плану, обумовлюють зростання інтересу до проблем морального характеру. Адже в будь-яких відносинах між людьми (соціальних, політичних, економічних, екологічних, релігійних тощо) завжди наявний моральний феномен, тому що «мораль характеризує людину з точки зору її здатності жити в людському співтоваристві» (А.А. Гусейнов).

Кожній людині, зважаючи на її вікові, психологічні і соціальні особливості, властивий процес «пошуку» себе, який виражений, з одного боку – в потребі, а з іншого – в проблемі самовизначення. Із самовизначенням пов'язані й інші, супутні проблеми, зокрема формування світогляду, отримання освіти, професійна і особистісна спроможність, просування в кар'єрі, досягнення певного соціального статусу тощо, регуляторами яких виступають домінуючі в суспільстві правові та моральні норми, цінності, соціальні настановлення.

В періоди трансформаційних процесів суспільства, коли змінюються системи цінностей в індивідуальній, груповій та масовій свідомості населення, важливе місце посідає економічне самовизначення особистості як чинник її економічної активності. Воно пов'язано з намірами стабілізації власного існування, носить процесуальний характер і залежить від конкретних соціально-культурних умов і тенденцій, обумовлених часом та історичним контекстом. Воно реалізується на особистісному рівні через морально-ціннісний вибір варіантів економічного саморозвитку. Тому осмислення моральних основ економічного самовизначення особистості є доволі актуальним.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз психологічної літератури свідчить, що дослідженню проблем економічного самовизначення, економічної свідомості приділяли увагу зарубіжні вчені М. Вебер, Е. Дюркгейм, Дж. Катона, С. Московічі, А. Сміт та ін. У вітчизняній та пострадянській психології дослідження цих проблем були здійснені впродовж останніх років такими вченими, як Н. Боєнко, Л. Борисова, О. Дейнека, А. Журавльов, Н. Журавльова, Т. Ковальова, В. Комаровська, А. Купрейченко, Г. Ложкін, В. Москаленко, В. Спасенников, В. Хащенко, Т. Хащенко, Л. Хитрош, Є. Шибанова, В.М. Сич, В.О. Сич та ін.. Їх дослідження мають велике значення для теорії і практики вивчення економічного самовизначення особистості [11; 17; 21; 22].

Моральна проблематика життя окремої особистості та суспільства також доволі добре розроблена в соціальній психології, в психології особистості. У психологічній науці дослідженнями етичної свідомості займалися В.В. Турбан (особливості становлення етичної свідомості в онтогенезі), А.В. Бездухов (етична свідомість вчителя), Д. Перкінз (етична свідомість споживачів). Теоретичні аспекти феномену моралі висвітлені в дослідженнях Г.О. Балла (аналіз взаємодії добра і зла в соціальній поведінці), Ю.М. Швалба (рефлексивні характеристики свідомості у процесі цілевизначальної діяльності), І.С. Булах, Р.В. Павелківа, М.В. Савчина (розвиток моральної свідомості та самосвідомості особистості), І.Д. Бежа (педагогічні аспекти виховання моральності особистості), Н.Ф. Шевченко (теоретичний аналіз етичної свідомості особистості та сучасний стан її дослідження) тощо. Н.А. Шип з'ясувала зміст і співвідношення понять «мораль», «бізнес», «духовність», «благодійність», «совість», «потреби», «інтереси» у контексті сучасних соціально-економічних трансформацій; порушила питання морального виховання українського підприємця на гуманістичних засадах [3; 5; 8; 14; 16; 20; 23; 24].

Науковцями лабораторії соціальної психології, організаційної та соціальної психології Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України (2012-2018) здійснено дослідження соціально-психологічних проблем становлення суб'єкта економічної соціалізації, соціально-психологічних закономірностей становлення економічної культури молоді у вітчизняному освітянському просторі, ролі духовно-морального фактора в економічній соціалізації особистості (учнівської та студентської молоді) [18; 19].

Комплексне теоретичне та емпіричне дослідження морально-психологічної регуляції економічної активності представників різних соціальних груп здійснено психологами РАН під керівництвом А.Л. Журавльова та А.Б. Купрейченко [9].

Мета статті. Розкрити роль і значущість моральних основ в економічному самовизначенні особистості.

Виклад основного матеріалу та результатів дослідження. В умовах сучасного суспільства, яке характеризується глобалізацією, відкритістю, актуалізацією загальнолюдських цінностей, як ніколи зростає соціальна та моральна відповідальність людини за результати своєї діяльності. Гострі соціально-економічні та фінансові протиріччя спонукають науковців, пересічних громадян до розуміння того, що економічна глобалізація сама по собі не забезпечує соціальний прогрес, а навпаки, посилює негативні тенденції соціального розвитку, що актуалізує задачу реформування як соціально-економічної, культурної системи, так і регуляції діяльності та поведінки окремого індивіда.

В цих умовах етична регуляція стає значущим і необхідним фактором життя, доповнюючи інші форми регуляції у всіх сферах суспільства. Кінцевою метою економіки є задоволення потреб індивідів і створення умов для їх самореалізації, для їх здатності економічного самозабезпечення. І ця здатність тісно пов'язана з економічним самовизначенням особистості.

Дослідження останніх років відзначають нові акценти в самовизначенні української молоді. Так, результатами Всеукраїнського опитування «Молодь України 2017», здійсненого Центром «Нова Європа» та Фондом ім. Фрідріха Еберта спільно з соціологічною компанією GfK Ukraine, відзначається, що молодь разом із середнім класом та мешканцями великих міст найбільше тяжіє до цінностей самовираження, а отже є потенційним агентом змін. Українське молоде покоління близьке до своїх однолітків у європейських країнах, орієнтуючись на такі постмодерністські цінності, як самостійність та самореалізація. Але лише для кожного четвертого з опитуваних пріоритетом було багатство.

Успішна кар'єра та економічне благополуччя входять до числа основних пріоритетів української молоді. Успішну професійну самореалізацію вважають важливою 83% української молоді, тоді як 78% опитаних вважають важливим і дуже важливим стати або бути багатими. Ці дані підтверджують висновок про те, що освіта, на думку української молоді, не є єдиною запорукою успішної кар'єри та заможності.

Щодо «громадянських» цінностей, то тут українська молодь віддає перевагу комбінації і цінностей виживання, і секулярно-раціональним: до топ-3 цінностей молодих людей увійшли економічний добробут (28%), права людини (18%) і безпека (16%). Економічний добробут відзначив майже кожен третій респондент. Економічні міркування для молоді виявилися також дуже важливими при виборі роботи. Серед факторів, що їх молоді українці вважають найважливішими при виборі роботи, на першому місці – дохід (96% вважають це важливим); останні місця займають такі чинники, як можливість зробити щось цінне для суспільства (72% вважають це важливим, з них дуже важливим – лише 38%) та робота з людьми (68% вважають це важливим, з них 42% – дуже важливим). Також серед топ-факторів, що впливають на вибір місця роботи – стабільність (94%), можливість досягти певних цілей (84%), кар'єрні можливості (82%) та робота у приємному колективі (82%). Кар'єрні можливості мають найбільше значення для киян (71% молодих мешканців столиці вважають це важливим), у інших регіонах цей показник складає від 41% до 62%. [25].

Реалії сьогодення змушують шукати нові аспекти та розставляти нові акценти у висвітленні питання моральних основ економічного самовизначення особистості. Науковий інтерес до етичного чинника економічної діяльності та економічного самовизначення особистості зокрема зростає з декількох причин. Перш за все це пов'язано як з позитивними, так і з негативними наслідками господарської та технічної діяльності людей, що потребує етико-економічного аналізу цієї діяльності, оцінки можливих прорахунків, нанесених втрат. По-друге, інтерес до етичної складової зростає із всезагальним посиленням уваги до багатогранної діяльності людини. По-третє, треба враховувати негативні наслідки раціональної економічної поведінки індивідів, пов'язані з поступовою переорієнтацією на інші моральні норми і цінності, які приходять на зміну пануючим в суспільстві в даний час.

Однак, як слушно зауважує М.А. Бахтіна, економічна та етична орієнтація діяльності людини не можуть бути у стосунках взаємного виключення та протидіювання, адже вони відносяться до одного і того ж предмета – до діяльності свідомого і раціонального суб'єкта – людини, а тому повинні доповнювати одна одну. У етичній людині до традиційних мотивацій (добробут, корисність, задоволення потреб) додаються цілі, властиві творчій людині (прагнення до досконалості, радість творчості, досягнення більшого контролю над зовнішніми обставинами, досягнення справедливості, збереження душевного спокою тощо). Але етичний бік питання полягає не тільки в зобов'язаннях дотримуватися правил, але і в здатності людини відповісти на питання: «Чого я хочу, до яких цілей і благ я прагну?» [2].

Цю ж позицію підкреслюють і Ж. Рослякова та О. Разін, які зазначають, що в період становлення постіндустріального суспільства етична регуляція стає значним і необхідним фактором життя, доповнюючи, а часом і замінюючи, інші форми регуляції в усіх сферах суспільства. Головним завданням кожного учасника виробничого процесу, на їх думку, стає перетворення загальних правил і обов'язків господарської діяльності в правило власної поведінки [15].

Ще на початку ХХ ст. економіст і статистик, педагог, діяч народної освіти, академік І.І. Янжул в нарисі «Экономическое значение честности», підкреслюючи значення морального чинника, зазначав, що «жодна з доброчесностей, яка створює багатства в країні, не має такого великого значення, як чесність. Без довіри, яка ґрунтується на ній, не може розвиватися ні промисловість, ні торгівля. Тому всі цивілізовані держави вважають своїм обов'язком забезпечити існування цієї доброчесності самими суворими законами і вимагати їх виконання. Тут мається на увазі: 1) чесність як виконання обіцянки, 2) чесність як повага до чужої власності, 3) як повага до чужих прав і 4) як повага до існуючих законів і

моральних правил». Висновок вченого про те, що одним із важливих критеріїв цивілізованості суспільства є забезпечення чесності як моральної основи економічної діяльності в своїх справах і правлячими особами, і пересічними громадянами звучить як ніколи актуально в наш час нескінченних реформ і викликів [27].

Економічне самовизначення нами розуміється як процес усвідомлення, осмислення і реалізації особистістю своєї позиції в просторі економічних відносин на основі уявлень про себе як активного суб'єкта економіки, ставлення до себе у цьому статусі. У результаті цього у особистості формується власна стратегія усвідомленої економічної поведінки, в процесі якої вона реалізує свої економічні інтереси, задовольняє свої потреби з орієнтацією на соціальні моральні настановлення та цінності, вироблені в суспільстві.

Найчастіше дослідниками розглядається дворівнева модель економічного самовизначення, що включає відносно стійкий «ціннісно-моральний стрижень» (як основа економічного самовизначення) і динамічну «оболонку». Основними підставами для виділення цих рівнів слугує різний ступінь стійкості в часі цих психологічних феноменів і різні функції, які вони виконують у житті суб'єкта.

Вихідним елементом процесу економічного самовизначення особистості є мотиви економічної діяльності та ступінь їх зв'язку з основними життєвими смислами і цінностями особистості. Про ступінь міцності і несуперечності цього зв'язку дозволяють судити такі психологічні характеристики як смисли і моральні оцінки економічних феноменів: грошей, власності, світу бізнесу, кризи, реклами, способів економічного самозабезпечення тощо. Цінність і смисли економічних явищ, агентів, мотиви економічної активності та основні життєві орієнтації особистості знаходяться під впливом культурно-історичних, соціальних та особистісних детермінант.

Важливим аспектом процесу економічного самовизначення індивіда є моральнісний, оскільки саме норми суспільної моралі задають стрижневий вектор формування соціальних якостей особистості, яких очікує і потребує ринкова економіка.

Правила цивілізованого ринку діють лише тоді, коли суб'єкти економічної, фінансової діяльності дотримуються моральних орієнтирів. Відсутність цих орієнтирів або нехтування ними ускладнює (може ускладнювати) складну соціальну ситуацію в суспільстві, породжує (може породжувати) конфлікти між людьми.

Згідно авторської моделі А.Б. Купрейченко (2010), яка поділяється нами, економічне самовизначення особистості включає в себе такі морально-психологічні компоненти: 1) самовизначення стосовно моралі та моральності як частини економічної свідомості і соціального інституту, які регулюють економічні відносини, тобто самовизначення в системі світоглядів, концепцій моральності, моральних цінностей різних епох і культур як регуляторів економічної активності; 2) самовизначення стосовно економічних явищ, зокрема моральна оцінка різних економічних об'єктів, відносин і активності (світу бізнесу, ділового світу, бідності та багатства, власності і грошей, податків і заощаджень, різних способів самозабезпечення і споживання, інвестування і заощаджень, безробіття і криз, конкуренції і партнерства, реклами тощо); 3) стратегії поведінки у випадках зіткнення егоцентричних і просоціальних економічних мотивів тощо; 4) самовизначення стосовно моральності інших суб'єктів економічної активності, етичні стратегії взаємодії з різними їх категоріями і в різних ситуаціях тощо; 5) самовизначення суб'єкта стосовно власної моральності в економічних відносинах, у тому числі принципи і механізми її саморегуляції, зокрема уявлення про етичний ідеал та еталон, способи і критерії їх досягнення тощо [10, с. 15].

Сучасні події в нашій країні підносять роль прагматичних досягнень зростаючої особистості та одночасно нівелюють роль її морально-духовних потенціалів. Це сприяє розвитку індіферентного ставлення молодих людей до дотримання етичних норм і принципів, вироблених людством. При цьому помітною стає деформація системи цінностей молодшої особистості, активізуються егоїстичні прагнення в ієрархії цінностей, спостерігається нерозвиненість моральних почуттів, відсутність патернів поведінки, пов'язаних з моральним вибором. Усе це призводить до бездуховності та росту делінквентних форм поведінки серед молодого покоління.

Важливість моралі як потужного інструменту досягнення людиною успіху, у тому числі й в економічній сфері, підкреслює Даріо Салас Соммер, видатний чилійський філософ та письменник, прихильник відродження духовності та моральності в сучасних умовах. Він зазначає, що людина постійно зіштовхується з ситуаціями, коли вона повинна зробити правильний вибір з точки зору моралі, але не може, так як у неї немає ясного уявлення про те, що насправді є правильним. Коли межі моралі стираються, то правила поведінки стають хиткими, непостійними і є предметом маніпуляцій [7].

Індикаторами моральнісної позиції економічної активності особистості виступають: уявлення про моральні регулятори в економічній сфері; моральнісна оцінка сучасних економічних явищ та суб'єктів; ставлення до дотримання моральних норм в ділових, міжособистісних стосунках; ставлення до грошей, різних способів економічного самозабезпечення (фінансові піраміди, сітьовий маркетинг,

шлюб за розрахунком, неетична реклама, виробництво і торгівля продуктами, шкідливими для екології та людей тощо); економічна ідентичність особистості, її суб'єктивний економічний статус.

В.Г. Кремень, відмічаючи роль грошей в сучасному суспільстві та їх вплив на людину, констатує, що ми нині стали свідками торжества «грошового ладу». Його вплив і амбіції стали абсолютною мірою людських пристрастей і суспільної практики, що свідчить про правомірність існування не лише терміну, а й нової реальності – економічно-грошової. Це свідчить про «виснаження» духовних енергій гуманістично-просвітницького вектора розвитку. Тепер людина демонструє не цілісне життя в єдності духа і тіла, а особливе вітально-економічне існування, яке підпорядковане прагматичній доцільності. Сьогодні вектор особистісних пріоритетів змістився на матеріальний добробут, на гроші, вплив яких став домінуючим. Однак добробут і гроші люблять розум і терпіння. Недаром М. Вебер визначив європейську людину як цілераціональну [12, с. 359-360].

Разом з тим, не заперечуючи, що кількість грошей є одним з показників здатності людини до самореалізації, В. Кремень підкреслює важливість гуманістичного, етичного принципів, які визначають межі абсолютизації значення і ролі грошей. Він рішуче виступає проти абсолютизації ролі грошей, яка призводить до розгляду світу з точки зору «тривіальної ціни і продажності усього», до неможливості вийти з глухого кута корупції. Він вважає, що «небезпека полягає не в комерціалізації і монетаризації, а у втраті тієї міри, яка встановлює межі компетентності грошей і моралі» [там само, с. 357-358]. Надлишок грошей не гарантує дотримання моралі, скоріше навпаки, часто служить джерелом розкладання, оскільки будь-який надлишок – це порок, який розбещує, перекинує характер і волю, як слушно зауважує Даріо Салас Соммер [7].

Визначаючи роль моралі і моральності як чинників економічного самовизначення особистості, варто розглянути співвідношення цих понять, оскільки в науковій літературі вони трактуються по-різному. В етиці під поняттям мораль розуміють такі оцінно-імперативні способи засвоєння дійсності, які регулюють поведінку людей у діапазоні добра і зла. А.А. Гусейнов, один із відомих спеціалістів у цій галузі, визначав, що мораль виступає як «панування розуму над афектами, як прагнення до вищого блага; як добра воля і безкорисливість мотивів; як здатність жити в людському суспільстві; як людяність і суспільна форма відносин між людьми» [6].

Одні вчені вважають ці поняття синонімічними, інші роблять спробу їх розведення. Відповідно до однієї з точок зору, мораль – це форма свідомості, а моральність – сфера практичних вчинків, звичаїв, традицій. Відповідно до іншої, мораль – це регуляція поведінки засобом суворо фіксованих норм, психологічного примушування і контролю, групових критеріїв і суспільної думки, а моральність – це сфера моральної свободи особистості, коли суспільні та загальнолюдські вимоги збігаються з її внутрішніми мотивами.

У сучасній філософії та етиці терміном «мораль» позначається сукупність соціально зумовлених уявлень про правильну/неправильну поведінку людини, а поняттям «етика» – науку про мораль. Мораль, за визначенням В. Малахова, постає як імперативно-оцінний спосіб ставлення людини до дійсності, котрий регулює поведінку людини з точки зору принципового протиставлення добра і зла [13, с. 18]. Мораль – це завжди певна вимога, що її висуває перед людиною суспільна думка. Вона вступає в свої права, коли виникає потреба оцінювати поведінку людини як добру або злу, справедливу або несправедливу, відповідальну чи безвідповідальну. Попадаючи у сферу такого протиставлення, «силового поля напруги між протилежними полюсами», діяльність людини, її поведінка, ставлення до феноменів дійсності, оцінюється з точки зору моралі.

Найвища суспільна й особистісна цінність моралі полягає в її загальнолюдності, оскільки ідеал моралі є вищим від вузькопрофесійних інтересів. Людське сумління є єдиним для будь-якої особи, тому що моральний рівень особистості не залежить від професії, національності, походження, соціального статусу тощо [1, с. 35]. Мораль як особлива форма суспільної свідомості та вид суспільних відносин, регулює дії людини в суспільстві за допомогою цінностей. Мораль – це чинник, історичне існування якого традиційно пов'язане як з упорядкуванням, організацією та регуляцією відносин між людьми, так і зі створенням та впровадженням нових механізмів соціальної та культурної взаємодії, які безпосередньо спрямовані на оптимізацію і раціоналізацію діяльності соціальних суб'єктів. Особливу значущість регулятивний потенціал нормативної системи моралі, як підкреслюють Ю. Юшкевич та Є. Борінштейн, набуває в умовах здійснення постмодернізаційних та глобалізаційних процесів завдяки їх можливостям у реалізації стратегічної орієнтації на формування суспільної всеосяжної єдності людей на засадах загальної відповідальності, співпраці та партнерства у різноманітних відносинах, а також їх ролі в соціокультурній адаптації особистості до сучасних форм спілкування та в засвоєнні універсальних цінностей світового співтовариства [26].

Мораль як форма суспільної свідомості визначає категорію «моральна свідомість особистості». При теоретичному її розгляді виділяється перш за все сукупність певних моральних норм, заборон і вимог, з допомогою яких регулюється морально-культурна поведінка і діяльність людей. Для усіх

моральних норм спільним є їх імперативність (від лат. *imperativus* – владний), тобто обов'язковість, яка носить категоричний характер: людина повинна їх виконувати незалежно від інших другорядних міркувань.

Водночас, моральний вибір буття людини – це частина психологічної структури особистості (моральні засади – відповідник моралі на суспільному рівні), яка забезпечує ціннісну оцінку явищ у неусвідомлюваний для індивідуума спосіб. У суспільстві мораль діє на основі трьох елементів – моральної діяльності, поведінки, моральної свідомості і моральних відносин, сукупність цих елементів можна позначити загальним терміном «моральність» особистості (М. Боришевський, 2012, В. Малахов, 1996, В. Турбан, 2015).

Моральність особистості формується на основі «психологічних рефлексів», що виробляються внаслідок тривалої дії страху соціального осуду, та неусвідомлюваних механізмів психологічного захисту. М.Й. Боришевський підкреслював, що як специфічний вид активності і самоактивності моральна діяльність є основною складовою усєї життєдіяльності людини. Моральність як основна складова духовності особистості дає людині можливість осмислити власне життя, досягнути мету, заради якої вона живе, усвідомити свою неповторність, відповідальність за все, що вона робить, зрозуміти, що життя – це постійна, невідступна боротьба зі злом в ім'я перемоги добра і справедливості. Вона виступає не як тимчасове чи кон'юнктурне явище, а як результат глибоких та стійких переконань особистості, що утворюють її дієву гуманістичну основу. У психологічному ракурсі моральність, на думку вченого, не можна обмежувати лише певними внутрішніми аспектами чи моментом поведінки. Вона народжується, визріває, формується і функціонує у моральній поведінці [4, с. 335-336].

Моральність – це внутрішні духовні якості, якими керується людина, етичні норми, правила поведінки, що визначаються цими якостями. Моральність як стан духу детермінує поведінку людини зсередини, з душі, з совісті, допомагає встановити бар'єр зовнішнім негативними впливам. Моральність виникає як сукупний продукт матеріально-духовного, соціального буття людини. У ній є те духовне, спільне для всіх моральних людей, що складає її стрижень і що виражається в її принципах життєдіяльності. Вона невіддільна від свободи, від здійснення вольового вибору, без належного усвідомлення гідності і совісті людини.

Моральність особистості передбачає наявність в її моральній свідомості узгодженості між прийнятими в соціальному оточенні нормами поведінки й власними моральними настановами. За відсутності в індивіда такої узгодженості його дії не здатні набувати належної моральної спрямованості. При цьому слід враховувати те, що зовнішні об'єктивні чинники впливають на моральність особистості не автоматично, а опосередковуються її свідомою психічною діяльністю. Цю концепцію в психології розробили Б. Ананьєв, Л. Виготський, Г. Костюк, О. Леонтьєв, С. Рубінштейн, Д. Узнадзе та ін.

Оскільки моральні норми є узагальненими і не дають «рецептів поведінки» на всі випадки життя, дотримання їх конкретною людиною передбачає наявність у неї внутрішньої психологічної готовності самостійно здійснювати моральний вибір із урахуванням обставин [4, с. 281].

Тому, досліджуючи емпірично моральні основи економічного самовизначення особистості як феномена самосвідомості, слід визначити моральну готовність суб'єкта (як феномен його «передповедінки») до різних видів і форм економічної активності, надання переваги з точки зору моралі тим чи іншим стратегіям економічної поведінки, встановити, якими морально-етичними приписами керуються суб'єкт в процесі свого економічного самовизначення; з'ясувати його ставлення до грошей, різних способів економічного самозабезпечення (власність, реклама, позики, фінансові піраміди, сітловий маркетинг, шлюб за розрахунком, неетична реклама, виробництво і торгівля продуктами, шкідливими для екології та людей тощо). Саме такий аналіз дає досить повне і глибоке розуміння мотивів, цілей і спрямувань особистості в економічній сфері, соціумі та власному житті.

Висновки. Проблема самовизначення є актуальною у соціально-психологічній науці, оскільки сучасні соціальні-економічні та політичні умови вимагають від особистості життєвої активності, здатності до самоствердження та саморозвитку, вміння використовувати свої можливості та здібності у різних ситуаціях життєдіяльності.

Економічне самовизначення особистості – це процес усвідомлення, осмислення і реалізації нею своєї позиції в просторі економічних відносин на основі уявлень про себе як активного суб'єкта економіки, ставлення до себе у цьому статусі. У результаті цього у особистості формується власна стратегія усвідомленої економічної поведінки, в процесі якої вона реалізує свої економічні інтереси, задовольняє свої потреби з орієнтацією на соціальні моральні настанови та цінності, вироблені в суспільстві.

Морально-психологічні компоненти економічного самовизначення (оцінки, відносини, уявлення, мотиви) детермінують економічну активність особистості як безпосередньо – обмежуючи вибір допустимих її форм (через оцінки етичності чи неетичності тих чи інших способів економічного самозабезпечення, ділової поведінки тощо), так і опосередковано – впливаючи на рівень домагань та

цілі економічної діяльності (через ставлення до економічних об'єктів та явищ: власності, грошам, багатству, бідності, рекламі, позикам тощо), а також на її умови і взаємини з діловими партнерами (через ставлення до дотримання етичних норм тощо). Власне, економічна активність (її результати і умови) визначає морально-психологічну складову економічного самовизначення.

Перспективами подальших досліджень у даному напрямі може бути емпіричне вивчення моральних основ економічного самовизначення студентської молоді.

Список використаних джерел

1. Алексеева Т.В. Духовність та відповідальність як екзистенціали людського буття. *Проблеми сучасної психології*. Збірник наукових праць К-ПНУ імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України, 2013. Вип. 22. С. 27-39. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pspl_2013_22_4
2. Бахтина М.А. Этические нормы и их влияние на экономическое поведение: институциональный аспект. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/eticheskie-normy-i-ih-vliyanie-na-ekonomicheskoe-povedenie-institutsionalnyy-aspekt>
3. Бех І.Д. Психологічні джерела виховної майстерності: навч. посіб. Київ: Академвидав, 2009. 248 с.
4. Боришевський М.Й. Особистість у вимірах самосвідомості: [монографія]. Суми: Видавничий будинок «Еллада», 2012. 608 с.
5. Булах І.С. Психологія особистісного зростання підлітка: [монографія]. Київ: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2016. 340 с.
6. Гусейнов А.А., Дубко Е.Л. Этика. Москва: Гардарики, 1999. 495 с.
7. Дарио Салас Соммер. Мораль XXI века. Москва: Издательство «Кодекс». 2014. 480 с.
8. Еколого-психологічні чинники сучасного способу життя. Колективна монографія / за наук. ред. Ю.М. Швалба. Київ: Педагогічна думка, 2007. 370 с.
9. Журавлев А.Л., Купрейченко А.Б. Нравственно-психологическая регуляция экономической активности. Москва: Изд-во «Институт психологии РАН», 2003. 436 с.
10. Журавлев А.Л., Купрейченко А.Б., Горбачева Е.И. Нравственно-психологические компоненты экономического самоопределения предпринимателей и менеджеров в организации творческого труда. *Психология в экономике и управлении*. 2011, № 1. С. 13-28.
11. Журавлев А.Л., Купрейченко А.Б. Экономическое самоопределение: Теория и эмпирические исследования. Москва: Ин-т психологии РАН, 2007. 478 с.
12. Кремень В.Г. Філософія людиноцентризму в освітньому просторі. 2-е вид. Київ: Т-во «Знання» України, 2010. 520 с.
13. Малахов В.А. Этика: Курс лекцій: Навч. посібник. Київ: Либідь, 1996. 304 с.
14. Павелків Р.В. Розвиток моральної свідомості та самосвідомості в молодшому шкільному віці. Автореф. дис... д-ра психол. наук. 19.00.07. / Ін-т психології ім. Г.С. Костюка АПН України. Київ, 2005. 40 с.
15. Рослякова Жанна Владимировна, Разин Александр Сергеевич. Морально-этические предпосылки экономической деятельности. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/moralno-eticheskie-predposylki-ekonomicheskoy-deyatelnosti>
16. Савчин М.В. Психологічний аналіз проблеми моральної свідомості та самосвідомості особистості. *Педагогіка і психологія професійної освіти*. 2005. №4. С. 115-131.
17. Сич В.М., Сич В.О. Особливості конфігурації структурних складових економічного самовизначення студентської молоді. *Проблеми сучасної психології*. Збірник наукових праць К-ПНУ імені Івана Огієнка. Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України. Київ, 2014. Випуск 24. С. 611-620.
18. Соціально-психологічне забезпечення економічної соціалізації молоді: монографія [Електронний ресурс] / Н.М. Дембицька, І.К. Зубіашвілі, О.В. Лавренко, Т.І. Мельничук; за ред. Н.М. Дембицької, Київ. Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України, 2018. 346 с. URL: <http://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/712474>
19. Соціально-психологічні закономірності становлення економічної культури молоді: монографія / В.В. Москаленко, О.В. Лавренко, Н.М. Дембицька, І.К. Зубіашвілі та ін.; за ред. В.В. Москаленко. Київ, 2015. 399 с.
20. Турбан В.В. Етична свідомість: психологічна феноменологія і досвід концептуалізації. *Актуальні проблеми психології*: збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України / гол. ред.. С.Д. Максименко. Том VII: Екологічна психологія / за наук. ред. С.Д. Максименка, Н.О. Євдокимової. Випуск 38. Миколаїв: МНУ ім. В.О. Сухомлинського, 2015. С. 432-443.
21. Хашченко Т.Г. Экономическая субъектность личности агрария как предиктор ее экономической активности. *Современные исследования социальных проблем (электронный научный журнал)*. 2015. № 7. С. 369-385. URL: <http://cyberleninka.ru/article/n/ekonomicheskayasubektnost-lichnosti-agrariya-kak-prediktor-ego-ekonomicheskoy-aktivnosti//>
22. Хитрош Л.В. Соціально-психологічні чинники суб'єктного самовизначення студентської молоді в системі економічних відносин: автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.05 / Східноукр. нац. ун-т ім. Володимира Даля. Луганськ, 2012. 20 с.
23. Шевченко Н.Ф. Філософсько-психологічний зміст етичної свідомості особистості. *Проблеми сучасної психології*. 2016. № 1. С. 133-139. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/pspz_2016_1_23
24. Шип Надія Андріївна. Мораль і бізнес: Духовні орієнтири майбутнього підприємця. Київ: Видавництво ТОВ «НВП» Інтерсервіс», 2011. 132 с.
25. Українське «покоління Z»: цінності та орієнтири. Результати загальнонаціонального опитування. Київ, 2017. С. 77-105. URL: neweuropa.org.ua/.../ukrayinske-pokolinnya-z-tsinnosti-ta-oriyentyury

26. Юшкевич Ю. С. Трансформація аксіосфери моралі сучасного українського суспільства / Є.Р. Борінштейн, Ю.С. Юшкевич. *Наукове пізнання: методологія та технологія*. 2014. №1 (32). С. 150-155.
27. Янжул И.И. Экономическое значение честности: (Забывтый фактор производства). Москва: типолитогр. т-ва И.Н. Кушнерев и К°, 1912. 27 с.

Spysok vykorystanykh dzherel

1. Aleksieieva T.V. Dukhovnist ta vidpovidalnist yak ekzystentsialny liudskoho buttia. *Problemy suchasnoi psykholohii*. Zbirnyk naukovykh prats K-PNU imeni Ivana Ohienka, Instytutu psykholohii imeni H.S. Kostiuka NAPN Ukrainy, 2013. Vyp. 22. S. 27-39. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pspl_2013_22_4
2. Bahtina M.A. Jeticheskie normy i ih vlianie na jekonomicheskoe povedenie: institucional'nyj aspekt. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/eticheskie-normy-i-ih-vlianie-na-ekonomicheskoe-povedenie-institutsionalny-aspekt>
3. Bekh I.D. Psykholohichni dzhherela vykhovnoi maisternosti: navch. posib. Kyiv: Akademvydav, 2009. 248 s.
4. Boryshevskiy M.I. Osobystist u vymirakh samosvidomosti: [monohrafiia]. Sumy: Vydavnychi budynok «Ellada», 2012. 608 s.
5. Bulakh I.S. Psykholohiia osobystisnoho zrostannia pidlitka: [monohrafiia]. Kyiv : NPU imeni M.P.Drahomanova, 2016. 340 s.
6. Gusejnov A.A., Dubko E.L. Jetika. Moskva: Gardariki, 1999. 495 s.
7. Dario Salas Sommjer. Moral' XXI veka. Moskva: Izdatel'stvo «Kodeks». 2014. 480 s.
8. Ekoloho-psykholohichni chynnyky suchasnoho sposobu zhyttia. Kolektyvna monohrafiia / za nauk. red. Yu.M. Shvalba. Kyiv: Pedahohichna dumka, 2007. 370 s.
9. Zhuravlev A.L., Kuprejchenko A.B. Nравstvenno-psihologicheskaja reguljacija jekonomicheskoy aktivnosti. Moskva: Izd-vo «Institut psihologii RAN», 2003. 436 s.
10. Zhuravlev A.L., Kuprejchenko A.B., Gorbacheva E.I. Nравstvenno-psihologicheskije komponenty jekonomicheskogo samoopredelenija predprinimatelej i menezherov v organizacii tvorcheskogo truda. *Psihologija v jekonomike i upravlenii*. 2011, № 1. S. 13-28.
11. Zhuravlev A.L., Kuprejchenko A.B. Jekonomicheskoe samoopredelenie: Teorija i jempiricheskie issledovanija. Moskva: In-t psihologii RAN, 2007. 478 s.
12. Kremen V.H. Filosofiia liudynotsentryzmu v osvithomu prostori. 2-e vyd. Kyiv: T-vo «Znannia» Ukrainy, 2010. 520 s.
13. Malakhov V.A. Etyka: Kurs lektsii: Navch. posibnyk. Kyiv: Lybid, 1996. 304 s.
14. Pavelkiv R.V. Rozvytok moralnoi svidomosti ta samosvidomosti v molodshomu shkilmomu vitsi. Avtoref. dys... d-ra psykhol. nauk. 19.00.07. / In-t psykholohii im. H.S. Kostiuka APN Ukrainy. Kyiv, 2005. 40 s.
15. Rosljakova Zhanna Vladimirovna, Razin Aleksandr Sergeevich. Moral'no-jeticheskie predposylki jekonomicheskoy dejatel'nosti. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/moralno-eticheskie-predposylki-ekonomicheskoy-deyatelnosti>
16. Savchyn M.V. Psykholohichni analiz problemy moralnoi svidomosti ta samosvidomosti osobystosti. *Pedahohika i psykholohiia profesiinoi osvity*. 2005. №4. S. 115-131.
17. Sych V.M., Sych V.O. Osoblyvosti konfihuratsii strukturykh skladovykh ekonomichnoho samovyznachennia studentskoi molodi. *Problemy suchasnoi psykholohii*. Zbirnyk naukovykh prats K-PNU imeni Ivana Ohienka. Instytut psykholohii imeni H.S. Kostiuka NAPN Ukrainy. Kyiv, 2014. Vypusk 24. S. 611-620.
18. Sotsialno-psykholohichne zabezpechennia ekonomichnoi sotsializatsii molodi: monohrafiia [Elektronnyi resurs] / N.M. Dembytska, I.K. Zubiashvili, O.V. Lavrenko, T.I. Melnychuk; za red. N.M. Dembytskoi, Kyiv. Instytut psykholohii imeni H.S. Kostiuka NAPN Ukrainy, 2018. 346 s. URL:<http://lib.iita.gov.ua/id/eprint/712474>
19. Sotsialno-psykholohichni zakonirnosti stanovlennia ekonomichnoi kultury molodi: monohrafiia / V.V. Moskalenko, O.V. Lavrenko, N.M. Dembytska, I.K. Zubiashvili ta in.; za red. V.V. Moskalenko. Kyiv, 2015. 399 s.
20. Turban V.V. Etychna svidomist: psykholohichna fenomenolohiia i dosvid kontseptualizatsii. *Aktualni problemy psykholohii*: zbirnyk naukovykh prats Instytutu psykholohii imeni H.S. Kostiuka NAPN Ukrainy / hol. red.. S.D. Maksymenko. Tom VII: Ekolohichna psykholohiia /za nauk. red. S.D. Maksymenka, N.O. Yevdokymovoi. Vypusk 38. Mykolaiv: MNU im. V.O. Sukhomlynskoho, 2015. S. 432-443.
21. Hashhenko T.G. Jekonomicheskaja subektnost' lichnosti agrarija kak prediktor ee jekonomicheskoy aktivnosti. *Sovremennye issledovanija social'nyh problem (jelektronnyj nauchnyj zhurnal)*. 2015. № 7. S. 369-385. URL:<http://cyberleninka.ru/article/n/ekonomicheskayasubektnost-lichnosti-agrariya-kak-prediktor-ego-ekonomicheskoy-aktivnosti//>
22. Khytrosh L.V. Sotsialno-psykholohichni chynnyky sub'iektnoho samovyznachennia studentskoi molodi v systemi ekonomichnykh vidnosyn: avtoref. dys...kand.. psykhol. nauk: 19.00.05 /Skhidnoukr. nats. un-t im. Volodymyra Dalia. Luhansk, 2012. 20 s.
23. Shevchenko N.F. Filosofsko-psykholohichni zmist etychnoi svidomosti osobystosti. *Problemy suchasnoi psykholohii*. 2016. № 1. S. 133-139. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/pspz_2016_1_23
24. Shyp Nadiia Andriivna. Moral i biznes: Dukhovni oriientyry maibutnoho pidpriiemtsia. Kyiv: VydavnytstvoTOV «NVP» Interservis», 2011. 132 s.
25. Ukrainse «pokolinnia Z»: tsinnosti ta oriientyry. Rezultaty zahalnonatsionalnoho opytuvannia. Kyiv, 2017. S. 77-105. URL: neweurope.org.ua/.../ukrayinske-pokolinnya-z-tsinnosti-ta-oriientyry
26. Iushkevych Yu. S. Transformatsiia aksiosfery morali suchasnoho ukrainskoho suspilstva / Ye.R. Borinshtein, Yu.S. Yushkevych. *Naukove piznannia: metodolohiia ta tekhnolohiia*. 2014. №1 (32). S. 150-155.
27. Janzhul I.I. Jekonomicheskoe znachenie chestnosti: (Zabytyj faktor proizvodstva). Moskva: tipolitogr. t-va I.N. Kushnerev i K°, 1912. 27 s.

Lavrenko, O.V. Moral foundations of economic self-determination of the individual. The article considers the moral foundations of economic self-determination, which is realized at the personal level through the moral and value choice of economic self-development. Economic self-determination of the individual is defined as the process of awareness, understanding and realization of his/her role in economic relations guided by the ideas about themselves as active agents of the economy and according to the attitudes to themselves in this role. As a result, individuals form their own strategy of conscious economic behavior, in the process of which they realize their economic interests, meet their needs with a focus on social moral principles and values.

The norms of public morality set the vector of the formation of social qualities of the individual, which are expected and needed by the modern market economy. Morality indicators of the individual's economic activity include his/her ideas about moral regulators in the economic sphere, moral assessment of modern economic phenomena and agents, attitudes towards moral norms in business and interpersonal relations, attitudes towards money, various economic phenomena and ways of economic self-sufficiency, as well as economic identity of the individual, and the individual's subjective economic status. The individual's morality implies the presence in his/her moral consciousness of harmony of the behavioral norms accepted in the social environment and his/her own moral principles. In fact, economic activity (its results and conditions) determines the moral and psychological component of economic self-determination of an individual. The author also analyzes the relationship between the concepts of morality and appropriateness as factors of economic self-determination of the individual.

Key words: personality, economic self-determination of personality, morality, appropriateness, moral role indicators.

Відомості про автора

Лавренко Ольга Василівна, кандидат філософських наук, доцент, провідний науковий співробітник лабораторії організаційної та соціальної психології Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України, м. Київ, Україна.

Lavrenko, Olga Vasylivna, PhD, Associate Professor, Leading Researcher, Laboratory of Organizational and Social Psychology, G.S. Kostyuk Institute of Psychology of the NAES of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

E-mail: olavr47@ukr.net

ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0002-9943-9536>

УДК 33: 316.6

Мельничук Т.І.

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ЗАКОНОМІРНОСТІ ЕКОНОМІЧНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ ПРАЦЮЮЧИХ СТУДЕНТІВ

Мельничук Т.І. Соціально-психологічні закономірності економічного самовизначення працюючих студентів. У статті здійснено аналіз психологічної структури економічного самовизначення особистості як суб'єктної складової процесу економічної соціалізації, що пов'язана з усвідомленням і осмисленням своєї позиції в системі привласнення економічних благ. Окреслено соціально-психологічні закономірності економічного самовизначення студентської молоді, що суміщає навчання та роботу. З'ясовано, що найважливішим чинником економічного самовизначення працюючої студентської молоді, перш за все, є фінансове благополуччя, формування «Я-особистості» і вже потім становлення професійної ідентичності. Одночасно з'ясовано, що у працюючих студентів досить активно проходить засвоєння економічних знань та інтеріоризація нової реальності. Відмічено позитивний вплив суміщення роботи та навчання на становлення економічного мислення, розвиток економічних уявлень та отримання навичок економічної поведінки.

Ключові слова: економічне самовизначення студентів, економічна соціалізація особистості, професійне самовизначення, економічне мислення.

Мельничук Т.И. Социально-психологические закономерности экономического самоопределения работающих студентов. В статье осуществлен анализ психологической структуры экономического самоопределения личности как субъектной составляющей процесса экономической социализации, связанной с осознанием и осмыслением своей позиции в системе присвоения экономических благ. Определены социально-психологические закономерности экономического самоопределения студенческой молодежи, совмещающей учебу и работу. Выяснено, что важнейшими факторами для экономического самоопределения работающей студенческой молодежи, прежде всего, являются финансовое благополучие, формирование «Я-личности» и уже потом становление профессиональной идентичности. Одновременно установлено, что у работающих студентов довольно активно проходит усвоение экономических знаний и интериоризация новой реальности. Отмечено положительное влияние совмещения работы и учебы на становление экономического мышления, развитие экономических представлений и получение навыков экономического поведения.

Ключевые слова: экономическое самоопределение студентов, экономическая социализация личности, профессиональное самоопределение, экономическое мышление.